

Op 3 november j.l. werd door de vuurtorenwachter van Terschelling een dode walvis van circa 15 meter ontdekt op een zandplaat in het Borndiep tussen Terschelling en Ameland. Het was nog onbekend om welke soort het ging, het kon een potvis of een vinvisachtige zijn. Alle gestrande walvisachtigen worden centraal aan het Nationaal Natuurhistorisch Museum te Leiden gemeld. Daar kwam de telefonische melding donderdagmiddag rond half vier door. Een dergelijke melding zorgt voor veel commotie en geregel. Zo vaak spoelen grote walvissen immers niet aan op de Nederlandse kust. Besloten werd om de volgende dag met een delegatie vanuit het Leidse museum op onderzoek te gaan. Om wat voor soort ging het en is het skelet bruikbaar voor de collectie? Op uitnodiging van de conservator zoogdieren van het Nationaal Natuurhistorisch Museum gingen wij mee 'op expeditie' in eigen land. Dit bleek het begin van een voor walvisgeïnteresseerden bijzondere maand.

het is een potvis!

De ochtend van de vierde november verzamelden wij ons in de Raamsteeg voor de ingang van het Leidse museum. Tegen negenen vertrokken we met tien man in drie auto's naar Holwerd. Daar zou de boot om twaalf uur vertrekken met als bestemming de zandplaat waar de walvis getrand was. Om op 'het ergste' voorbereid te zijn ging er van alles mee om een grote walvis 'aan te kunnen': messen, grote vleeshaken, conserveringsvloeistoffen, plastic bakken, zakken en potten voor het verzamelen van allerlei monsters. Rond half twaalf stonden al onze benodigdheden aan boord van MS de Kreukel. Ondertussen had zich een aantal personen bij de groep gevoegd: twee oogartsen uit Groningen met interesse voor de ogen van deze zeereus, twee dierenartsen uit zeehonden-opvangcentrum Pieterburen en een drietal medewerkers van het NOS-jeugdjournaal. Het weer was prima. De zon, een aangenaam briesje en het voor de wadden zo typerende gekwetter van de scholeksters bracht de stemming er goed in. Iedereen was gespannen: 'wat voor soort walvis het zou zijn?'. De potvis *Physeter macrocephalus* stond hoog op de nominatie. Verder kon het een Noordse vinvis *Balaenoptera borealis*, de dwergvinvis *Balaenoptera acutorostrata* of misschien wel een gewone vin-

vis *Balaenoptera physalus* zijn. De schatting van de lengte, 12 tot 15 meter, maakte een potvis het meest waarschijnlijke. En dit bleek het ook te zijn. Halverwege onze tocht over de Waddenzee kwam de melding binnen dat de Rijkspolitie bij de walvis was geweest en dat het een circa 15 meter lange, mannelijke potvis betrof.

geurvrij

Met de boot konden wij tot ongeveer 50 meter vanaf de zandplaat komen. Je kon de potvis al duidelijk zien liggen. Met een kleine boot met buitenboordmotor moesten we - met al onze spullen - verder naar de zandplaat (figuur 1). Het laatste stukje werd wadend overwonnen. Het is een bijzondere ervaring om op een verlaten zandplaat naar zo'n gestrande zeereus te lopen. Hij was zeer vers. In ontbinding zijnde potvissen zijn berucht om hun afschrijselijke stank, maar deze rook alleen een beetje uit de bek. Verder was hij nog geurvrij. Dat de stank van een rottende potvis indrukwekkend is, heeft voor vele omschrijvingen hiervan in de literatuur gezorgd. Zo schrijft bijvoorbeeld Hunter in 1829: '*De stank is werkelijk ondragelijk, het was drie mijl landinwaarts duidelijk te ruiken*'.

Amusant is de beschrijving van Heckel uit 1853 waar hij een beschrijving van Rondelet uit 1554 weergeeft. Voor het paleis van de graaf van

figuur 1 De landing op de zandplaat tussen Terschelling en Ameland (foto: Kompanje & van Duijn)

Florence was een opgezette (!) potvis tentoongesteld. Het was echter een zeer kort genoegen, want de stank in het paleis werd al snel onbeschrijflijk. Bennett geeft in 1931 weer dat de stank van een rottende vinvis voor de meeste mensen al meer dan ondragelijk is, maar dat de stank van een in ontbinding zijnde potvis elke omschrijving tart. Ook de twee potvissen uit 1937 die op de Rotterdamse Parkkade ontleed werden, hebben veel stankoverlast bezorgd (figuur 2).

Gelukkig was 'onze' potvis vers dood. Toch was er van alles aan de hand in het dode dier. Uit scheurtjes in de huid sijpelde bloed en op sommige plaatsen stonden grote bellen lucht onder de opperhuid. Ook hoorden we een constant geknisper en geprutzel in het dier. De dikke speklaag van de potvis is een prachtige isolatie tegen de koude van het zeewater, maar eenmaal dood en op het strand koelt het kadaver niet af. De ontbinding zet daarvoor zeer snel in, met als gevaar dat het dier ten gevolge van opeenhoping van rottingsgassen 'explodeert'. Zo schrijft Bennet in 1931: *'Als potvissen niet snel na de dood worden opengesneden, bestaat het gevaar van exploderen. Gebeurt dit, dan is het alsof er een gasexplosie plaatsvindt. De ingewanden worden de lucht ingeblazen, en als je in de vuurlinie staat ben je absoluut een ongelukkig mens'*.

Nu is dit misschien wel erg dramatisch weergegeven, maar er zit een kern van waarheid in. Zo was een van twee 'Rotterdamse' potvissen uit 1937 al door de inwendige spanning aan de rug opengebarsten.

altijd mannelijke potvissen

Hoort een potvis in de Noordzee? Het antwoord is nee. De Noordzee, en zeker de Waddenzee is te ondiep voor deze grote dieren en er is niet voldoende voedsel voorhanden. Potvissen zijn dieren van de grote oceanen. Ze leven hoofdzakelijk in tropische wateren. De vrouwelijke en jonge, moederafhankelijke dieren blijven rond de evenaar; de mannelijke dieren trekken richting de polen. Als er een potvis op de Nederlandse kust komt, is het dus altijd een mannelijk dier. Dat een potvis bij ons op het strand terechtkomt is een zeldzaamheid. Deze eeuw tot nu toe zes: in 1937 strandden twee exemplaren bij Terneuzen (die werden in Rotterdam afgespekt), in 1954 spoelde een al langere tijd dood exemplaar aan op Texel en verder in 1970 één bij Breskens, in 1979 één bij Egmond aan Zee en in 1990 één op Terschelling. De potvis op de zandplaat tussen Terschelling en Ameland was dus onze zevende. Van vóór 1900 zijn 41 op onze kust gestrande

figuur 2 Eén van de twee bij Terneuzen gestrande potvissen werd in maart 1937 op de Parkkade in Rotterdam ontleed.

figuur 3 De potvis van 3 november 1994 (foto: Kompanje & van Duijn)

exemplaren bekend. April 1993 werden zes potvissen waargenomen een halve mijl ten noorden van Ameland (Smeenk & Addink 1993).

Terwijl wij de potvis op de zandbank bekeken en fotografeerden kwam het bericht dat op het Duitse waddeneiland Baltrum ook een levende potvis was gestrand. Mannelijke potvissen trekken vaak in groepjes naar het noorden, zodat aannemelijk is dat de twee gestrande dieren bij elkaar gehoord hebben. Vaak betreft dit zogenaamde 'bachelorsgroepen', nog niet geslachtsrijpe jonge mannen.

ook in België

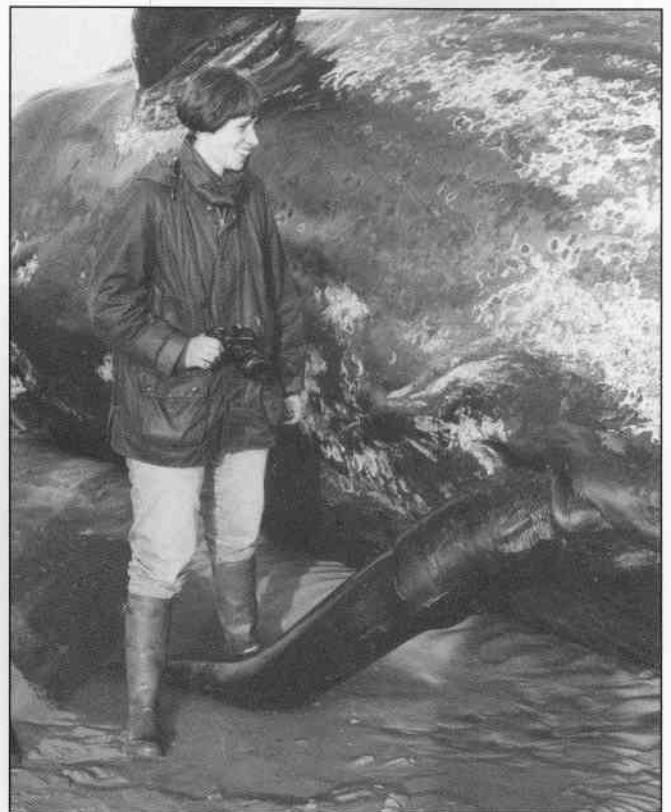
Toen wij hoorden dat er in België op 18 november nog vier potvissen waren gestrand, een dode bij Nieuwpoort en drie levende bij Koksijde, konden wij onze oren niet geloven. De beelden die op het journaal te zien waren namen alle twijfel weg. Het betrof in dit geval jonge dieren, zeker jonger dan 'ons' exemplaar van 3 november. Het is zeer waarschijnlijk dat de zes dieren met elkaar rondtrokken voordat ze op verschillende plaatsen strandden. Een dergelijke massastranding vond ook plaats in de winter van 1761/1762 toen 11 exemplaren op de Nederlandse kust de dood vonden.

Op verordening van de burgemeester van Koksijde moesten de potvissen het weekend op het strand blijven liggen om als publiekstrekker te dienen. Ruim 300.000 mensen hebben de dieren bezocht. Het bier heeft in ruime mate kunnen vloeien. In de nacht van zaterdag op zondag hebben medewerkers en studenten van de Luikse universiteit 'sectie' verricht op een van de potvissen: beelden op het Belgische journaal lieten verhitte studenten

zien die met zagen en bijlen bezig waren tanden uit de onderkaak te verwijderen. Wederom op verordening van de burgemeester van Koksijde zijn in de vroege morgen van maandag 21 november de kadavers afgevoerd naar een destructiebedrijf. Men heeft alleen de onderkaken afgezaagd. Veel waardevolle informatie zoals bijvoorbeeld de maaginhoud is hierbij helaas verloren gegaan, tot ongenoegen van zoogdierkundigen. De potvis van Nieuwpoort barstte op zondag open, waarbij een straal bloed van ruim vier meter lengte het nieuwsgierige publiek besproeide.

een spuitter met een groot hoofd

De wetenschappelijke naam van de potvis is *Physeter macrocephalus*. *Physeter* is het Griekse woord voor blazen of spuiten. *Macrocephalus* betekent

figuur 4 Door opeenhoping van rottingsgassen in de dode potvis, is de penis naar buiten gestuwd. (foto: E. Kompanje)

zoveel als groot hoofd. Een goede omschrijving voor deze walvis, want een groot hoofd heeft hij zeker, circa een derde van de lichaamslengte (figuur 3). De Engelse naam is sperm whale, duidend op de inhoud van die grote kop, de spermaceti-olie (sperm = zaad, ceti= walvis, dus zaad van de walvis, want men dacht vroeger dat het sperma van de potvis in z'n kop zat). Een groot deel van de inhoud van de kop wordt door het met sterke spieren omgeven spermaceti-orgaan ingenomen. De functie van dit orgaan is onduidelijk. Er zijn vele theorieën. Gesuggereerd is dat het te maken heeft met de echolocatie of het op grote diepte verplaatsen van lucht tussen de neusgang, luchtzakken en longen. Ook denkt men dat het een orgaan is voor duik- en drijfcontrole doordat het soortelijk gewicht van de spermaceti verandert door afkoeling en verwarming. Een functie als opslagorgaan voor stikstof tijdens het verblijf op grote diepte is ook geopperd. Al met al is men het nog niet over eens de functie van dit mysterieuze orgaan. Potvissen leven hoofdzakelijk van inktvissen die ze op grote diepte vangen. In de maag van de potvis van 3 november vond men zeven kilo inktvisnavels en een groot stuk net, dat de potvis waarschijnlijk voor een inktvis heeft aangezien. Vaak zijn op de kop van de potvis littekens te vinden die duiden op confrontaties met grote inktvissen in de vorm van zuignapafdrukken en krassen van de scherpe kaken. Ook zijn vaak grote witte krassen op de kop te vinden. Dat zijn littekens van verwondingen, opgelopen bij gevechten tussen mannelijke potvissen. Ook 'onze' potvis had dergelijke littekens op de kop.

kostbare tanden?

Potvissen hebben alleen in de onderkaken grote tanden (figuur 5). De tanden in de bovenkaak liggen ingebed in het tandvlees en hiervan is meestal alleen het topje zichtbaar. Ook bij 'ons' exemplaar waren bovenkaakstanden zichtbaar. De tanden van de potvis hebben grote aantrekkingskracht op mensen. Men denkt dat de tanden een zelfde waarde hebben als het ivoor van de slag tanden van olifanten. Dit is echter niet waar. Het zogenaamde dentine vormt het grootste deel van de tand en is voor verwerking van de tand tot bijvoorbeeld kustvoorwerpen niet geschikt. Alleen de buitenste emallaag is hard genoeg om iets van te maken.

figuur 5 Tand en tandvlees in de onderkaak van 'de potvis van 3 november' (foto: Kompanje & van Duijn)

De potvistand is door de eeuwen heen toch steeds een verzamelvoorwerp geweest. Walvisvaarders krasten allerlei afbeeldingen in de tanden. Dit heeft zich tot de kunst van *scrimshaw* ontwikkeld. Gegraveerde potvistanden uit de vorige eeuw zijn nu kostbare collectors-items.

literatuur

- Bennett, A.G. 1931 - Whaling in the Antarctic - London.
 Heckel, J. 1853 - Bericht über die am 15. August bei Cittanuova gestrandeten Pottwalle - Sitz. ber. math.-naturw. Cl. K. Ak. Wiss. Wien, vol. 11
 Hunter, P. 1829 - A Male Spermaceti Whale, *Physeter catodon* - Lin. Mag. Nat. Hist., vol. 2.
 Sliggers, B.C., & Wertheim, A.A. (red.) 1992 - Op het strand gesmeten, Vijf eeuwen potvisstrandingen aan de Nederlandse kust. Walburg Pers.
 Smeenk, C. & Addink, M.J. 1993 - Sighting of a group of sperm whales *Physeter macrocephalus* in Dutch waters, with historical notes and the possible orkney connection - *Lutra* 36: 25-29.

Erwin J.O. Kompanje & Ditty van Duijn

De zevende potvis sinds 1900 is eigendom geworden van het Fries Natuurmuseum in Leeuwarden en het Noorder Dierenpark in Emmen. Het skelet zal t.z.t. afwisselend in Leeuwarden en Emmen geëxposeerd worden. [redactie]

